

УДК 94(477):321.013

**ВСТАНОВЛЕННЯ КОРДОНІВ УКРАЇНИ З СУСІДНІМИ РАДЯНСЬКИМИ
РЕСПУБЛІКАМИ У СЕРЕДИНІ 1920-х рр.**

В. І. Шабельніков

Реферат. У статті досліджується процес перерозподілу земель на півночі і південному сході сучасної України у середині 20-х рр. ХХ ст. з сусідніми радянськими республіками, формування її державного кордону. У результаті аналізу основних груп джерел колективного походження з історії україно-російських та україно-білоруських відносин даного періоду виділено їхні характерні етапи та особливості, визначені основні фактори адміністративного, економічного та етнографічного характеру, завдяки яким владі вдалося провести виправлення кордонів шляхом взаємної передачі окремих територій на кордонах УССР, РСФРР та БСРР. Разом з тим, виявлені основні недоліки і протиріччя у вирішенні питання прикордонних територій сусідніх республік.

Ключові слова: урегулювання державних кордонів, українсько-російські переговори, перерозподіл територій, етнографічний принцип, адміністративно-територіальний устрій, губернія, волость, повіт, район, розмежування спірних територій, етнічний склад населення, районування України, чисельність населення.

Сьогодні, коли Україна встала на шлях незалежності, цілком природно, що зростає інтерес до питання кордонів між радянськими республіками, історії їх формування.

До початку 1990-х рр. кількість публікацій з цієї проблеми була незначною, в більшості з них усі досліджувані питання висвітлювались у постановчому плані. Науковці при відтворенні відносин України із сусідніми республіками у сфері перерозподілу спірних територій часто апелювали до подій минулого, розглядаючи їх з ідеологічних позицій, а тому не завжди об'єктивно.

На межі ХХ–ХХІ століть кількість робіт з цієї проблеми значно збільшилася, а накопичений матеріал пройшов певну систематизацію. Особливий інтерес становлять монографії [1], С. Кульчицького, М. Дністрянського, В. Боечко, О. Ганжи, В. Захарчука, в яких з позицій українського державотворення досліджуються різноманітні проблеми вирішення УСРР спірних територіальних питань з сусідніми радянськими республіками, формування її кордонів, простежуються географічні і геополітичні впливи цих процесів на розвиток українського суспільства та його території. Деякі положення та оцінки авторів публікацій мають дискусійний характер.

Значне зацікавлення викликає робота В. Сергієнко «Етнічні мажі і державний кордон України», яка вийшла у 2000 р. [2]. Вона містить багато рідкісних архівних матеріалів, які у певній мірі дають відповідь на поставлені питання, але все ж не відображають цілісної картини зазначеної проблеми. Період 1920-х рр. виступає лише одним із етапів вирішення етнічних меж і державних кордонів України, дослідження якого будується на відносно вузькій теоретичній базі обґрунтування адміністративно-територіальних змін.

Аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що незважаючи на наявність певної кількості досліджень, безпосередньо присвячених темі перерозподілу земель

між Україною і сусідніми республіками та його наслідків, цілий ряд питань з цієї проблеми в історичному аспекті висвітлено недостатньо. Напрацьований матеріал не дає змоги належним чином дослідити становлення того чи іншого питання в динаміці, простежити еволюцію наукової думки.

Звичайно, доводиться погодитись з висновком певного кола науковців про те, що розробка проблеми кордонів поки що не відповідає її актуальності. Стан вивчення даної проблеми, а також дискусії, що розгорнулися з цього питання в історичних розвідках, спонукали автора, наскільки дозволять можливості видання, простежити за процесами перерозподілу територій між Україною і сусідніми республіками, використавши для цього не тільки дослідження своїх попередників, але й широке коло історичних джерел, в першу чергу законодавчих актів і картографічних матеріалів.

Актуальність порушеної тематики дає підстави для звернення до історичних фактів і процесів, щодо становлення і формування державного кордону України з сусідніми республіками у 1920-х рр. у ході адміністративно-територіальної реформи, яка змінила не тільки внутрішні, а й зовнішні межі нашої країни. У цьому зв'язку доречно розглянути історичні аспекти виникнення окремих районів України і їх значення в системі адміністративно-територіального устрою. Йдеться про вивчення становлення кордонів України в недалекому минулому, коли її окремі частини перебували у складі інших державних утворень, зокрема, Росії та СРСР.

Питання кордонів постало одразу після проголошення радянської влади в Україні у грудні 1917 р., але громадянська війна загальмувала його вирішення. Проте, вже на початку 1920 р. українська сторона поставила питання про прилучення до УСРР прикордонних територій РСФРР, де більшість населення було українським. Вимога про прирощення території України стало можливою тому, що після розгрому Добровольчої армії А. Денікіна більшовики втретє встановили свій контроль на теренах України, яка формально мала статус самостійної держави. Але цього було достатньо для того, щоб активізувати дипломатичну та економічну діяльність і повернутися до незавершеного процесу практичного урегулювання відносин з сусідніми республіками, в першу чергу з РСФРР, в питанні прикордонних територій.

Постановою Президії ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 16 квітня 1920 р. до Донецької губернії від РСФРР відійшли частини Харківської, Катеринославської губерній та Області Війська Донського, зокрема деякі станиці і Таганрозький повіт у цілості [3]. Цей крок зумовлювався потребою економічної єдності Донбасу, більша частина якого перебувала у складі УСРР. Договором між УСРР та РСФРР від 28 грудня 1920 р. Таганрозький і Шахтинський округи повністю поверталися Україні, у зв'язку з чим вона мала відмовитися від чотирьох північних повітів Чернігівської губернії [4, арк. 108].

Однак питання кордонів у повному об'ємі не вирішувалося, незважаючи на те, що місцеве українське населення ряду волостей і повітів Курської, Белгородської та інших губерній неодноразово висловлювалося на користь приєднання до Харківської губернії [5, арк. 13, 39, 53, 321].

Ідучи назустріч численним побажанням українців, уряд УСРР ще у 1922 р. порушив питання перед урядом РСФРР про уточнення кордонів республіки. Її керівники Г. Петровський, М. Скрипник, В. Затонський, О. Шумський, О. Буценко, які тоді ще свято вірили в ленінські принципи рівноправності всіх республік і можливість для України стати суверенною державою, почали практично вирішувати питання про її територію.

Згідно з постановою ВУЦВК від 12 квітня 1923 р. в республіці розпочалась розробка питання про уточнення в окремих місцях кордонів між УСРР та РСФРР і БСРР [6, арк. 119, 158].

4 листопада 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про завдання районування України», в якій висловився «про як найскоріше погодження в загальноспільковому порядку справи про зміну кордонів в губерніях суміжних з РСФРР, щоб випростати прикордонні лінії та правильніше побудувати округи УСРР по економічному принципу» [7, с. 128б].

26 квітня 1924 р. ЦК КП(б)У направив на адресу ЦК ВКП(б) доповідну записку «Про урегулювання державного кордону між УСРР і РСФРР», в якому запропонував прийняти відповідне принципове рішення про включення до складу УСРР територій, які заселені українцями і знаходяться в безпосередньому сусідстві з УСРР [8 арк. 32–37].

Уряд України у травні 1924 р. запропонував ЦВК Союзу РСР проект «Про зовнішні кордони УСРР», в якому зазначалось, що «необхідність зміни існуючих державних кордонів продиктована цілою низкою причин як адміністративного, економічного, так і політичного характеру», а також розпочатими реформами адміністративно-територіального поділу України [9, арк. 66]. Для розгляду запропонованого проекту урегулювання державних кордонів УСРР з РСФРР та БСРР ЦВК СРСР літом 1924 р. створив Центральну Адміністративно-Територіальну Комісію на чолі з головою ЦВК БСРР О. Червяковим, до складу якої ввійшли по два представники від кожної із зазначених сторін. В основу урегулювання кордонів між республіками був покладений принцип етнографічного складу населення [10]. Натомість українська сторона наполягала на тому, щоб етнографічний принцип був доповнений економічним. Представники РСФРР погодились покласти в основу вирішення спірних територій етнографічний та економічний принципи, але наполягали також на зручності адміністративно-територіального поділу спірних територій й політичної ознаки.

Згідно проекту УСРР до її складу на півночі мало бути приєднано території з населенням 2050956 осіб, з яких 68,5 % українці і 35 % росіян. Проект РСФРР, навпаки, передбачав включення до складу УСРР територій лише з населенням 278 тис. осіб, з яких 53,5 % українці [11, арк. 11, 12].

Таким чином, представники УСРР та РСФРР, прийняв одногослосно принципи, які мали лягти в основу урегулювання кордонів, по-різному тлумачили їх застосування, що визначило протиріччя між їхніми позиціями.

Дуже складно і суперечливо розглядалися питання про кордони на південному сході України, які стосувалися розмежування багатьох спірних територій між УСРР та Північно-Кавказьким¹ краєм РСФРР. Ще у 1923 р. крайовий виконком і Південно-Східне бюро ЦК РКП(б) порушили питання про приєднання до складу РСФРР Таганрозького і Шахтинського округів Донецької губернії, де переважну частину населення становили українці. Свою вимогу виконком, зокрема, мотивував необхідністю мати глибокий Таганрозький рейд для потреб Ростовського річкового порту з метою економічної вигоди [12, арк. 110].

Партійні і радянські органи влади Північно-Кавказького краю розгорнули широку агітаційну кампанію за передачу Росії Шахтинського і Таганрозького округів. З цього приводу Донецький губком 2 квітня 1924 р. звернувся до ЦК КП(б)У з проханням вказати Донському обкому РКП(б) на те, що подібні дії вносять розклад в роботу Таганрозького і Шахтинського округів, створюють напружену обстановку для роботи. Це звернення було покладено в основу листа секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірігіна секретареві ЦК РКП(б) В. Молотову з протестом щодо агітації в Шахтинському і Таганрозькому округах за передачу їх РСФРР [8, арк. 65].

18 квітня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло пропозицію Південно-Східного бюро ЦК РКП(б) щодо передачі Таганрога і Шахтинського округу до Донської області Росії, на якому було вирішено утворити для розробки питання комісію у складі М. Полоза (голова), О. Буценка, Н. Черлюнчакевича та інших [13, арк. 66].

Незважаючи на недостатню етнографічну й економічну обґрунтованість питання, Політбюро ЦК РКП(б) 11 липня 1924 р. прийняло рішення про приєднання Таганрозького і частини Шахтинського округів до Північно-Кавказького краю РСФРР [14, арк. 5].

¹ До 1924 р. цей район мав назву Південно-Східний край.

Із Донецької губернії УСРР до складу РСФРР треба було передати 7 районів Шахтинського округу, 5 районів Таганрозького округу, а також частини трьох районів цих округів загальною площею 6,5 тис. кв. верст, де переважало українське населення [15]. Повернення майже п'ятої частини території Донецької губернії до Росії могло призвести до значного скорочення чисельності українського населення Донбасу н 370 тис. осіб, втрати частини промислових і сільськогосподарських районів.

У відповідь на такі вимоги уряд України і ЦК КП(б)У висунули свої мотиви необґрунтованості такого перерозподілу, сутність яких полягала у тому, що новий кордон роз'єднує єдиний Донецький вугільно-металургійний район. Від України в такому разі відділялась економічно розвинута частина II території.

У постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 18 липня 1924 р. зазначалося, що відторгнення цих районів від Донецької губернії може негативно вплинути на вугільне господарство Донбасу. У свою чергу бюро Донецького губкома КП(б)У у постанові від 19 липня 1924 р. зазначало, що подібне рішення поставить під загрозу існування Донбасу і йде врозріз з постановкою питання досягнення економічних результатів [8, арк. 69].

Але попри всі аргументи російська сторона не бажала залишати ці райони за Україною, мотивуючи це тим, що розчленування Донської області у 1920 р. було викликано «... тимчасовими політичними міркуваннями, які втратили своє значення в даний момент» [8, арк. 71].

У доповідній записці керівників Південно-Східного крайкому РКП(б) на адресу ЦК РКП(б) від 17 серпня 1924 р. зазначається, що коли Південно-Східний край розпочав районування на своїй території, стало ясно, що без передачі частин Шахтинського і Таганрозького округів від України до Південно-Східної області неможливо буде створити цілісну, економічно оформлену область [8, арк. 70].

Справу про південно-східні кордони УСРР з РСФРР розглядала комісія ЦК РКП(б) на чолі з О. Д. Цюрупю, до якої входили представники обох сторін, але згоди ця комісія не знайшла. Матеріали з цього питання були передані на розгляд Політбюро ЦК, яке підтримало вимоги керівництва Південно-Східного крайкому РКП(б). 22 серпня 1924 р. ЦВК СРСР прийняв постанову про передачу Шахтинського і великої частини Таганрозького округу до складу Північно-Кавказького краю РСФРР [16, арк. 61].

Виконуючи директиви центру, Донецький губвиконком і Південно-Східний крайвиконком 29 серпня 1924 р. прийняли спільну постанову, яка фактично продублювала з деякими уточненнями рішення ВУЦВК про передачу з 1-го жовтня 1924 р. Північно-Кавказькому краю двох міст: Шахти і Таганрог, 11 районів повністю і п'яти частково [17, арк. 88–90]. Унаслідок цього Україна втратила площу 6,5 тис. кв. км. з населенням 325 тис. осіб, 48 тис. промислових і сільських господарств. З 21 району Північно-Кавказького краю у 9-ти районах кількість українців становила більш як 75 %, а в решті – майже 50 % всього населення [18, с.123].

Як видно, справедливо вирішити питання про розмежування спірних територій, яке спиралося б на етнопонаціональний і економічний принципи на південному сході України не вдалося.

Державні органи УСРР після невдалих спроб вирішення питань перерозподілу прикордонних територій з Російською Федерацією на південному сході, змушені були поставитись дуже серйозно до урегулювання кордонів з РСФРР і БСРР на півночі. На пропозицію М. Скрипника Держплан здійснив обстеження прикордонної смуги між УСРР, РСФРР і БСРР [19, с. 14].

Адміністративно-Територіальна Комісія при ВУЦВК провела глибокі дослідження національного складу населення на основі експертних оцінок акад. АН УСРР Д. Багалія, а також економічного потенціалу пограниччя. Результати роботи були відображені в українському проекті урегулювання державних кордонів УСРР і БСРР.

Україна заявила про своє право на 11 волостей Путивльського та 6 волостей Рильського повітів, частину Суджанського повіту, Гайворонський, Білгородський повіти, більшу частину волостей Корчанського повіту, 8 волостей Новооскольського і одну волость Обоянського повіту Курської губернії, три повіти і частини ще трьох повітів Воронежської губернії, три повіти Брянської губернії [8, арк. 101–106]. Таким чином, Росії було запропоновано повернути Україні території, на яких мешкали 69 % українців.

Проектом передбачався також обмін території з Білорусією, за яким Україна одержувала південні волості Мінської губернії, а передавала в склад сусідньої республіки частину Коростенського округу Волинської губернії [5, спр. 331, арк. 60].

Якщо переговори з Білоруською стороною були швидкими і результативними, то Російська сторона з українським проектом не погодилась і наполягала лише на частковому виправленні прикордонної території. Росія висунула свій проект, яким передбачалося передати УСРР одну волость Гомельської губернії, 11 волостей Путивльського повіту Курської губернії, причому були висловлені претензії на ряд українських територій Чернігівського, Сумського, Охтирського та Харківського округів, а також на Старобільський повіт. У цілому проект РСФРР передбачав включити до складу України територію з населенням до 236 тисяч осіб, що було значно менше, ніж запропоновувала українська сторона [20, арк. 11].

Фактично проблему північних кордонів УСРР через неконструктивну позицію Росії у 1924 р. вирішити не вдалося. Представники РСФРР, незважаючи на переконливі доводи української сторони, стояли на точці зору можливості лише часткового виправлення кордонів.

У 1925 р. розпочався новий етап українсько-російських переговорів про кордони, який затягнувся до восени. В результаті сторони прийшли до компромісного вирішення питання про спірні території. 1 жовтня 1925 р. Центральна Адміністративно-Територіальна Комісія відзначила, що з причин остаточного оформлення округових меж УСРР, з урахуванням господарчо-економічного тяжіння й розвитку, треба остаточно встановити сталі кордони між УСРР та РСФРР, оскільки у смузі РСФРР, що межує з територією УСРР, а саме в частині Курщини й Вороніжчини, а також і в Північно-Кавказькому краї, живе чимала кількість українського населення, що тяжіє до УСРР. Українське населення РСФРР безперестанно надсилає заяви щодо прилучення залюдненої ними території до складу УСРР і доводить потребу найскорішого урегулювання державних кордонів [21, с. 5].

16 жовтня 1925 р. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову «Про кордони УСРР з РСФРР і БСРР» [22], згідно з якою Україна значно виправила свій кордон з БСРР і остаточно одержала від РСФРР взагалі 11 волостей Путивльського повіту, південні частини Грайворонської волості Грайворонського повіту та Муромської волості Белгородського повіту Курської губернії; Семеньвську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії; Троїцьку волость і частину Уразовської волості Валуйського повіту Воронежської губернії. У той же час від України до складу РСФРР передавалися 6 районів Таганрозького округу разом з містом Таганрогом, 7 повністю і 2 частково районів Шахтинського округу разом з містом Шахти. В склад БСРР від України передавалися північно-західна частина Олевського району, північна частина Словечанського та Овручського районів Коростенського округу.

Отже, незважаючи на всі заходи українського уряду, справедливо вирішити питання кордонів не вдалося. Територія, яка залишилася за межами України, де мешкали українці, дорівнює майже п'яту частину її сучасної площі [23, с. 56].

Українці відторгнутих земель почали масово виявляти незадоволення своїм становищем. Незважаючи на тиск і погрози з боку місцевих органів влади Курської і Воронежської губерній, потік листів і скарг на адресу державних і партійних органів України не припинявся, про що свідчать відповідні архівні документи [24, арк. 10].

19–24 жовтня 1928 р. Президія ЦВК Союзу РСР вдруге розглянула питання про урегулювання кордонів УСРР з РСФРР в районах Брянської, Курської та Воронежської губерній. В прийнятій постанові зазначалося, що на зміну постанови Президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. включити додатково до складу УСРР 12 сіл Брянської і Курської губерній [25, арк. 4].

Процес розмежування прикордонних територій між Україною і сусідніми радянськими республіками у 1920-х рр. охопив і південно-західну частину УСРР, де українські землі межували з молдавськими. Але проблема ускладнювалась тим, що територія Бессарабії, де проживала значна кількість молдаван і українців, ще у 1918 р. була анексована Румунією. Тому із політичних і пропагандистських міркувань ЦК РКП(б) 24 липня 1924 р. прийняв рішення про утворення у складі УСРР Молдавської автономної республіки [26, с. 232].

Це змусило керівництво УСРР піти на розмежування фактично своєї території. 12 жовтня 1924 р. III-я сесія ВУЦВК ухвалила постанову «Про утворення Автономної Молдавської СРР» в кордонах УСРР [27]. До складу МАСРР увійшло 11 районів Олеського, Балтського та Тульчинського округів, в яких мешкали 540567 осіб, з них молдаван налічувалося лише 172540 осіб, українці склали 271560 осіб, тобто майже 50,3 %.

Такий етнічний склад населення свідчить про те, що у союзній і українській владі не було ніяких підстав для створення окремої автономної республіки, в якій молдавани не були більшістю. Проте, процес нарощування території МАСРР за рахунок українських земель продовжувався. У 1925 р. до складу МАСРР було приєднано ще три райони і одна сільрада Лівобережжя Дністра [28, арк. 160].

Але в подальшому, аж до 1940 р., українська влада відмовилася від розмежування своєї території на користь МАСРР. Проте, включення до складу цієї республіки частини українських земель забезпечило умови для її економічного і культурно розвитку.

Отже, практичне вирішення питання кордонів з сусідніми республіками було дуже складним і вимагало великих зусиль політичного та економічного характеру. В підсумку українській владі вдалося провести виправлення кордонів шляхом взаємної передачі окремих територій з боку УСРР, РСФРР та БСРР. Проте, Українська СРР не змогла повністю поширити свою юрисдикцію на землі поза її межами, де жили компактно поруч зі східними кордонами сотні тисяч українців.

Разом з тим, при всіх негативах перерозподілу прикордонних земель територія України, чисельність її населення і адміністративних одиниць значно збільшилися, що відіграло велику роль у національно-державному, економічному та культурному розвитку республіки.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется развитие взаимоотношений между УССР, РСФСР и БССР по вопросам урегулирования этнических и административных границ в середине 1920-х гг. XX ст. Выявлены экономические, политические и социальные причины решения этой проблемы, освещаются малоизвестные страницы истории формирования внешних границ Украины и последствия этих преобразований.

Ключевые слова: урегулирование государственных границ, украинско-российские переговоры, перераспределение, этнографический принцип, административно-территориальное устройство, губерния, волость, уезд, район, разграничения спорных территорий, этнический состав населения, районирования Украины, численность населения.

SUMMARY

The article analyzes the development between the Ukrainian, Russian and Belorussian Soviet Republics on the questions of settlement of ethnic and administrative borders in 1920th. Economic, political and social reasons of solution of this problem are detected. Little-

known pages of the history of formation of external borders of Ukraine and consequences of these transformations are elucidated.

Key-words: settlement of frontiers, Ukrainian-Russian negotiations, redistribution, ethnographic principle, administrative-territorial structure, province, parish, country, district, demarcation of the disputed territories, the ethnic composition of the population, zoning of Ukraine, population.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дністрянський, М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій [Текст] / М. С. Дністрянський. – Л. : Світ, 1992. – 196 с.; Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан [Текст] / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К. : Основи, 1994. – 168 с.; Кульчицький С. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Новітній український державотворчий процес [Текст] / С. Кульчицький, Б. Парахонський. – К. : Наук. думка, 2004. – 324 с.
2. Сергійчук, В. Етнічні межі і державний кордон України [Текст] / В. Сергійчук. – К. : Спілка, 2000. – 423 с.
3. Вісті ВУЦВК. – 1920. – 18 квітня.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України / ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 628.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України / ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 320.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 975.
7. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України / ЗУ України / – 1923. – № 46. – Ст. 580.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1813.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1813. – Арк. 39–57; Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 331. – Арк. 2.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1808. – Арк. 11; Спр. 1813. – Арк. 101–106.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2524.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 1198.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 48.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 49.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 451. – Арк. 50–51; Оп. 2. – Спр. 1813. Арк. 69.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1871.
17. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.Р – 1146. – Оп. 1. – Спр. 74а.
18. Шабельников, В. І. Адміністративно-територіальний устрій України: історичний досвід і уроки / 1917 – червень 1941 рр. / Монографія / В. І. Шабельников. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 306 с.
19. Ложкін, В. Кричимо й простягаємо свої мозолисті руки до рідної України / В. Ложкін // Пам'ятки України. – 1991. – № 2. – С. 11–15.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1808.
21. Адміністративно-територіальний поділ УСРР при трьохступеневій системі врядування / за даними на 1 жовтня 1925 р. / Довідник: Харків, 1925. – 72 с.
22. Известия. – 1925. – 17 октября.
23. Лоза, Ю. Українсько-російська етнічна межа і сучасні кордони та територіальні претензії [Текст] / Ю. Лоза // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 3–4. – С. 49–57.
24. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 1198.
25. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 1199.
26. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 14 жовтня.
27. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2152.

Надійшла до редакції 10 вересня 2013 р.